

سیر تشبیه در شعر کودک و نوجوان (با محوریت آثار پنج شاعر مطرح در حوزه شعر کودک) (ص ۵۵-۳۹)

شکراله پورالخاص (نویسنده مسئول)^۱، فرشید باقری^۲
تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۱۲/۸
تاریخ پذیرش قطعی: ۹۲/۳/۲۰

چکیده

مخاطب‌شناسی یکی از مسائل مهم در زمینه تألیف است. از آنجایی که خیال‌محورترین عنصر شعری و تشبیه قدرتمندترین و شایعترین ابزار خیالپردازی است؛ تشبیهات بکار گرفته شده در شعر کودک و نوجوان توسط شاعران فعال در این حوزه باید متناسب با سطح درک و گروه سنی مخاطبان کودک باشد. بدیهی است توصیف و بررسی روند سیر تشبیهات در شعر شاعران موفق کودک میتواند مطالب و یافته‌های ارزشمندی در این باب برای ما به ارمغان آورد. با آگاهی نسبت به اهمیت این موضوع، پژوهش حاضر بر آن است که پس از نگاهی کلی به مبانی نظری، جایگاه و اهداف شعر کودک و نوجوان و همچنین رابطه آن با مخاطب و ترسیم محدوده خیال او، به توصیف و تحلیل روند سیر انواع تشبیه استفاده شده در آثاری از پنج شاعر مطرح شعر کودک و نوجوان که عبارتند از: مصطفی رحماندوست، جعفر ابراهیمی، افسانه شعبان‌نژاد، ناصر کشاورز و اسدالله شعبانی بپردازد و یافته‌ها و نتایج حاصل از آنرا ارائه دهد.

کلمات کلیدی

شعر کودک و نوجوان، تشبیه مفصل، تشبیه مجمل، تشبیه بلیغ

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه محقق اردبیلی. pouralkhas@uma.ac.ir

۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

مقدمه

«ادبیات کودک عبارت است از هرگونه متنی که با چهارچوب و طرح مشخص بطور عمد یا غیر عمد برای کودک آفریده شده باشد. صورتی که کودک با آن ارتباط برقرار میکند و این رابطه منجر به برانگیختن احساسات، عواطف و پدید آمدن لذت زیبا شناختی شود و تأثیرات خاص روحی - روانی روی کودک بگذارد و سبب شناخت او شود.» (ادبیات کودک چیست؟، محمدی: ص ۱۳) ادبیات کودکان شامل قصه، شعر، نمایش، افسانه و داستان است. «شعر کودک سخنی آهنگین است که با تکیه بر وجوه صوتی و موسیقایی کلمات و بهره‌گیری از وزن و قافیه و تکیه بر سادگی به زیبایی مضمون و معطوف و عنصر تخیل و ذوق زیبایی‌شناسی و موسیقایی کودک و غریزه بازی او پاسخ میدهد.» (بنیاد ادبیات کودک، پولادی: ص ۲۸۷)

در شعر کودک عناصر شعری را باید با احتیاط به کار برد تا حدی که به زیبایی کلام آسیب نرساند و پل ارتباطی را که شعر با کودک ایجاد کرده است، خراب نکند. «کودکان در پی دگرگونی و دگردیسی مدام هستند. ادبیات نباید از این تغییر لحظه به لحظه واپس بماند و کندی و در جا زدگی و عقب ماندگی خود را از راه کلمه (و تصویر) به کودک تحمیل کند زیرا کودک مقاومت میکند و به راه خود می‌رود.» (مقدمه‌ای بر ادبیات کودک و نوجوان، سلیمانی: ص ۳)

تشبیه به عنوان یکی از قدرتمندترین و وسیعترین ابزار کار شاعر، به معماری ویژه‌ای نیاز دارد که تنها از یک شاعر خوب برمیآید. تشبیهات بکار رفته در شعر کودک باید بدیع و نو، اما در محدوده خیال و تجربه گروه سنی او باشد. بدیهی است کودک در هر گروه سنی، ویژگیها و تواناییها و محدودیتهای متفاوتی دارد که این تفاوتها در نوع و شکل تشبیهات موجود در اشعار متناسب با هر گروه سنی انعکاس میابد.

با در نظر داشتن مطالب ذکر شده و آگاهی به اهمیت نقش تشبیه در ساخت و پردازش شعر کودک و همچنین اهمیت گروه سنی مخاطب این نوع از شعر و رابطه و تناسب دو مؤلفه مذکور، بایسته است به دنبال کشف و شناخت اصول و معیارهایی در روش کاربرد تشبیه در شعر کودک و نوجوان بود. برای رسیدن به چنین معیارهایی میتوان به توصیف و تحلیل روند سیر تشبیه در آثاری پرداخت که موفق به برقراری ارتباط با مخاطبین خود شده‌اند و در تعامل با آنها به یگانه‌سازی رسیده‌اند. اگرچه افرادی همچون ارمنان (۱۳۸۵)، شریف نسب (۱۳۸۵) و نجفی (۱۳۹۱) در آثار پژوهشی خود به توصیف و نمایش صور خیال در شعر کودک پرداخته‌اند اما تا کنون تحقیقی مستقل در مورد توصیف و تحلیل روند سیر انواع تشبیه در شعر کودک و نوجوان انجام نشده است. به همین منظور، در این جستار پس از تعریف «کودک و نوجوان»، انواع «تشبیه» و شرح رابطه کاربرد صور خیال به ویژه

تشبیه با محدوده فهم خیال مخاطب کودک، در مهمترین بخش پژوهش، با آوردن شواهدی از اشعار پنج شاعر مشهور کودک و نوجوان به توصیف و بررسی این تشبیهات در گروههای سنی مختلف کودک پرداخته شده است و با ارائه مثالهایی از شعر آنان، روند سیر کاربرد انواع تشبیه متناسب با گروه سنی کودک توصیف و بررسی شده است. شاعران مورد بحث در این پژوهش عبارتند از: مصطفی رحماندوست، جعفر ابراهیمی، افسانه شعبان نژاد، ناصر کشاورز و اسدالله شعبانی. لازم به ذکر است از آنجا که بررسی همه گروههای سنی (نه گروه- هر گروه حدود پنج کتاب) برای نتیجه‌گیری از این تحقیق ضرورت دارد لاجرم به حجم نسبتاً گسترده‌ای از آثار پرداخته شده است.

گروههای سنی کتابهای شعر کودک و نوجوان

«مخاطب شناسی یکی از مسائل مهم در زمینه تألیف است. هر پدیده آورنده‌ای هنگام نگارش اثر خود، باید به مخاطب بیندیشد و در نهان و آشکار، مخاطب مفروضی داشته باشد و سعی کند هر چه بیشتر او را بشناسد تا بتواند با او به خوبی ارتباط برقرار کند.»^(اهمیت واژگان پایه در شعر کودک، محمدی رفیع: ص ۱۸۰) فراگیری مرحله‌های مختلف دوران رشد به ویژه، شناسایی و تحلیل مهارتهای زبانی و شناختی کودک در هر یک از این مراحل و رابطه آن با گوش دادن، خواندن و فهمیدن شعر از چالشهای مهم بین رشته‌ای است. این امر ذهن متخصصان حوزه‌های زبان و ادبیات فارسی، علوم تربیتی و روانشناسی، علوم کتابداری و اطلاع رسانی را به خود مشغول داشته است.

کانون پرورش فکری کودک و نوجوان براساس مؤلفه‌های گوناگون کتابهای مخصوص کودکان را به گروههای زیر تقسیم میکند:

- گروه الف، (سالهای قبل از دبستان)
- گروه الف و ب
- گروه ب، (سالهای اول و دوم و سوم دبستان)
- گروه ب و ج
- گروه ج، (سالهای پایانی دبستان)
- گروه ج و د
- گروه د، (سالهای راهنمایی)
- گروه د و ه
- گروه ه، (سالهای دبیرستان)

اینک با توجه به انواع تشبیه یعنی تشبیه مفصل، تشبیه مجمل، تشبیه بلیغ به بررسی این نوع تشبیهات در گروههای سنی مختلف میپردازیم.

تشبیه مفصل

به تشبیهی که وجه شبه در آن ذکر شده باشد تشبیه مفصل گویند. اشعاری که حاوی این نوع تشبیه باشند در مراحل نخست رویارویی با مقوله‌ای به نام ادبیات و شعر میتواند تربیت ذهنی لازم را به وجود آورد. وقتی بر اشعار این پنج شاعر نظر میکنیم درمیابیم که هر کدام از شعرا به تناسب گروه سنی مخاطبان خود دست به خلق تشبیهاتی زده‌اند که با بهره‌گیری از وجود وجه شبه توانسته‌اند کلام خود را بخوبی در ذهن مخاطب جای دهند. بدیهی است با دقت در اینگونه شگردها شاعرانی که قصد آفرینش ادبی را برای کودکان و نوجوانان دارند، میتوانند مسیر درست را طی کنند. در نگاهی اجمالی میتوان گفت در گروههای سنی پایین، مشبه و مشبه‌به و وجه شبه همگی مأنوس، نزدیک و کاملاً حسیند و هر چه به گروه‌های سنی بالاتر میرسیم، فاصله میان مشبه و مشبه‌به بیشتر میشود و اینجاست که حضور وجه شبه الزامی مینماید هر چه بر گنجینه لغات کودک افزوده میشود و دنیای او گسترش مییابد، تشبیهات خیال‌انگیزتر چند لایه‌تر و زیباتر میشوند اکنون با ارائه مثالهایی از هر گروه به شرح بیشتر این مطلب میپردازیم:

گروه سنی (الف) و (الف و ب)

گاهی کامله^(ماه) / گاهی هلالی / گاهی باریکه / چون نخ قالی....

گاهی تو هوا / مثل یه تابه / توی تاب ماه / کودکی خوابه....

گاهی میشه خم / مثل کمونه / سنگهای شهاب / تیرهای اونه. (ماه نو نگاه نو، شعبانی)

من گرد هستم، مانند ماهم، زرد و سفیدم / سرخ و سیاهم... / یواشتر بزن آخر من

توپم. (چیستم من؟، ابراهیمی)

سگی باهوش و زرنگ / سگی مثل ببر و گرگ / مهربون و با وفا / قوی پنجه و بزرگ. (ارنگ

ارنگ بگو چه رنگ، شعبان‌نژاد)

میبینیم که ذکر وجه شبه برای درک تشبیه در این گروه سنی ضروری به نظر میرسد.

باریک بودن، در هوا معلق بودن، خم بودن، گرد و بزرگ بودن وجه شبه‌هایی هستند که برای کودک گروه سنی الف ملموس هستند اگر دو پهنه از تشبیهات فوق را بدون ذکر وجه شبه در نظر بگیریم خواهیم دید، در عین حال که مشبه و مشبه‌به هر دو برای کودک

ملموس و آشنا هستند، در کشف رابطه بین آنها اختلال ایجاد میشود. به همین منظور میتوان گفت بار اصلی را در این تشبیهات وجه شبه‌های آنها بر دوش میکشد.

گروه سنی (ب) و (ب و ج)

درخت زیبای من فکر پرندگان است / همیشه مثل مادر با همه مهربان است. (ماه نو نگاه نو، شعبانی)

چون آسمانی تو ^(کتاب) / پهناور و دل‌باز / من چون کبوترها / در تو کنم پرواز / چون باغ، رنگینی / چون کوه زیبایی / پر موج و پهناور / مانند دریایی ^(خورشید اینجا، خورشید آنجا، ابراهیمی:ص ۷)

من چشمه‌ها را دوست دارم / چون مادر من پاک و جاری / مانند آب چشمه‌سار است / من شاخه‌ها را دوست دارم / چون دستهای مادر من / مانند دست شاخه‌ها پر برگ و بار است. (پولک ماه، شعبانی)

کارخانه‌ها / مثل ازدها / لوله‌هایشان / دود و دم گرفت. (آخرین پرنده آزاد، شعبانی)

زندگی پر از / شعر و قصه بود / صاف و صاف و صاف / مثل آب رود (آخرین پرنده آزاد، شعبانی)

در این مثالها وجه شبه قدری دورتر شده است. مفاهیمی چون مهربانی، پهنآوری و دل‌بازی؛ رنگینی، زیبایی و پر موج و پهنآوری؛ روانی و صافی و پر برگ و باری و پر دود و دمی؛ وجه شبه‌هایی هستند که برای مخاطب گروه (ب) و (ب و ج) که نسبت به گروه اول دنیای وسیع‌تری دارند، قابل فهم است. اما در عین حال هنوز دو سوی تشبیه اموری نزدیک و حسی هستند.

گروه سنی (ج) و (ج و د)

از مسیر جنگلی تنگ غروب / میرسد یک دارکوب / مثل یک کولی غریب و خالکوب...
با نوکش تق تق تنق / مثل باران بهار / میکند آن نقش دل را ماندگار (بوی گردوهای کال، کشاورز)

چون داستانی بود ^(شهید) / پرماجرا، کوتاه / چون شعر، موزون بود پر معنی و دلخواه / خوشبوتر از گل بود / زیباتر از گلبرگ... (چشمه نور، رحماندوست)

صدای تو پرنده‌ای است / شبیه پنبه‌های مه / صمیمی و بدون خش / و پاک چون هوای ده (میوه‌هایشان سلام، کشاورز:ص ۱۴)

گرچه حیوان عجیبی است ... / سخت او پر رمز و راز است / مثل جادو یا معماست. (میوه‌هایشان سلام، کشاورز: ص ۱۹)

در گلویش باز بغضی / چنگ میزد مثل خرچنگ. (بوی گردو های کال، کشاورز)

با ورود گروه سنی (ج) و (ج و د) همچنانی که پیشتر گفتیم زاویه تشبیه قدری بازتر میشود برای مثال وقتی شهید به داستان یا شعر تشبیه میشود؛ بدون حضور وجه شبه هیچ تصویر خیال‌انگیزی در ذهن شکل نمیگیرد یا در مثالهای دیگر ارتباط بین دارکوب و کولی و بغض و خرچنگ تنها با بیان وجه شبه در ذهن مخاطب جای میگیرد. آنچه تا کنون با مثالهای ارائه شده آشکار میشود، این است که هر چه کودک به گروه‌های سنی بالاتر وارد میشود از سوی این شاعران ذهن او برای درک امور دور از دسترس آماده‌تر شده است. شعر این شاعران با روند جاری خیال و نگاه هنری جهان را برای مخاطبانشان از دریچه‌ای نو به تصویر میکشد.

گروه سنی (د) و (د و ه)

آن روزهای باصفا بود / چون کلبه‌ای گرم و صمیمی / آن کلبه‌ای که رفته از یاد / حالا شده خیلی قدیمی. (سبز پوش مهربان، ابراهیمی: ص ۳۶)

آه ای پروانه! بشنو / قصه دلتنگیم را / مثل یک رنگین کمان کن / آرزوی رنگیم را. (تکه از دریا، شعبانی: ص ۲۰)

در میان کوچه چند بید / زیر باد ایستاده‌اند / مثل چند زن کنار هم / سر به گوش نهاده‌اند. (بوی گنجشک، ابراهیمی: ص ۱۰)

گنجشکها، چون میوه‌هایی کال / بر شاخه‌های بید رویدند. (رازهایی در باد، ابراهیمی: ص ۱۸)

با مروری بر سیر وجه شبه‌ها در گروه سنی مختلف و نمونه‌هایی که آوردیم، به این نکته میرسیم که در تمام گروه‌های سنی، تشبیه مفصل از سوی شاعران بکار گرفته شده است. اما آنچه قابل تاکید است، این نکته است که، هر چه وجه شبه در قالب تشبیهی برای گروه‌های سنی بالاتر آمده به صورت چند لایه و چند وجهی ارائه شده است. برای فهم بهتر این نکته میتوان تشبیه «لپ به سیب سرخ» را که در گروه سنی (الف) ذکر شده است با تشبیه «روزهای باصفا به کلبه» که در گروه (د) و (د و ه) آمده است مقایسه کرد.

تشبیه مجمل

به تشبیهی که وجه شبه در آن ذکر نشده باشد، تشبیه مجمل میگویند (معانی و بیان، شیمسا: ص ۶۸) میدانیم که لذت ادبی درگرو آن است که مخاطب در شعر و خیال‌انگیز بودن آن شریک باشد و بتواند به کشف و دریافت روابط میان اشیاء دست پیدا کند. اگر شاعر مجالی برای اندیشه مخاطب و خیال ورزی او در عرصه شعر در نظر گرفته باشد لذت ادبی مطالعه شعر فراوانتر میشود. یکی از این شگردهای شاعرانه حذف وجه شبه است. به این طریق مخاطب خود به دنبال این موضوع میرود که ادعای همانندی بین دو پدیده یا شیء از چه چیزی ناشی شده است. حال اگر مخاطب کودک باشد، این جریان باید با دقت و باریک بینی فراوانی انجام شود. زیرا ممکن است کودک نتواند ارتباط درستی با تصویر شعر برقرار کند. از سوی دیگر شعر به عنوان یک رسانه فرهنگی گسترده باید بتواند در ذهن کودک جای باز کند حال اگر در شعری از میان صور خیال، تشبیه مجمل به کار رود، زمینه برای تخیل کودک و تمرین و تربیت ذهنی او فراهم میشود تا خود به سوی کشف چرایی ارتباط مشبه و مشبه‌به برود که طبیعتاً در این فرآیند تخیل خلاق او رشد خواهد کرد. در ادامه مثالهایی آورده شده که حاوی برخی روشهاست تا کودک را متناسب با سنش بدون ارائه وجه شبه به کشف پیوند هنری میان اشیاء راهنمایی میکند. در آثار پنج شاعر مورد بحث این روند را پی میگیریم.

گروه (الف) و (الف و ب)

سنگ، سنگ کوه/ این کوه قد بلند منم/ شبیه کله قند منم/ روی سرم ببین چیه / کلاه نرم برفیه . (ارنگ ارنگ بگو چه رنگ، شعبان نژاد: ص ۲۱)

گرفتم سیببی از مامان/ که شکل قلب آدم بود/ ولی خیلی بزرگ و چاق/ تمام آن زیادم بود. (پر زرد قناری، کشاورز)

گاهی چون سینی (ماه)/ پر از شیرینی... گاهی چون سکه/ یه سکه پول
گاهی به چشمم/ مثل یه داسه/ هر ستاره هم/ یک گل یاسه . (ماه نو نگاه نو، شعبانی)

در تمامی تشبیهات مجمل که در گروه سنی (الف) از سوی شاعران خلق شده بودند، بدون استثناء، وجه شبه تنها شکل ظاهری مشبه و مشبه‌به بود. از آنجا که اولین گام در تداعی اشیاء در ذهن از سوی صورتهایی است که بر بینایی تکیه دارند. در آثار این شاعران گام اول برای تربیت ذهنی کودکان و کشف رابطه دو سویه تشبیه بر شکل ظاهری استوار است. همچنان که در مثالهای بالا بخوبی این امر مشاهده میشود.

گروه (ب) و (ب و ج)

باران که افتاد/ خورشید تابید/ مثل گلی زرد/ گل کرد و خندید. (سگی بود، جنگلی بود، رحماندوست:ص ۱۴)

میشود فرغون کهنه/ در خیالم مثل ماشین/ توی دست انداز صحرا/ می‌رود بالا و پایین. (چتری از گلبرگ‌ها، شعبان نژاد:ص ۲۴)

سنجاقک زیبا/ مثل هواپیماست/ اطراف آونک/ پرواز زیباست. (خورشید اینجا، خورشید آنجا، ابراهیمی:ص ۱۸)

برف کله گنجشکی/ مثل پنبه میبارد/ روی شاخه‌ها انگار/ باز پنبه میکارد. (بوی گنجشک، ابراهیمی)

رود آن نقره‌ای بود/ آفتابش مثل طلا/ بهتر از آن نمیشد/ دلنشین بود همه جا/ سگی بود، جنگلی بود. (ترانه‌های نوازش، رحماندوست)

غنچه خنده را به لب/ صبح که باز می‌کنی/ مثل گل شگفته‌ای (کودک)/ خنده ناز می‌کنی. (خورشید اینجا، خورشید آنجا، ابراهیمی:ص ۵)

شعر زیبایی برایش/ گفته‌ام میخوانم الان/ خنده‌های مثل گلهاست/ گریه‌های مثل باران. (زمین ما، دل ما، شعبانی:ص ۱۲)

دخترکی کنارم/ چون گل کوچک/ کتاب شعر میخواند/ کتاب کودک. (بولک ماه، شعبانی)

در مثالهای بالا میبینیم که هنوز وجه شبه قرار گرفتن شکل ظاهری مد نظر شاعر است در این گروه سنی هم بخشی از شگردهای گروه (الف) و (الف و ب) وجود دارد و هم آرام آرام وارد حیطه دیگری در عرصه وجه شبه می‌شویم؛ یعنی با تشبیه سنجاقک به هواپیما و یا خورشید به گل زرد، کودک به استفاده دقیقتر از حس بینایی ترغیب و گاهی نیز زمینه برای دریافت وجه شبه‌های غیر شکلی فراهم شده است. در تشبیهاتی نظیر گریه به باران، خنده به شکفتن گل، و کودک به گل مسیر گذار کودک از حس بینایی به سوی تصاویری ذهنیتر آماده میشود.

گروه سنی (ج) و (ج و د)

جمله «پس کی میاید»/ در دلش تکرار میشد/ عقربه بر روی ساعت/ مثل نیش مار میشد. (بوی گردو های کال، کشاورز)

ماه شب میشد چراغ خانه‌ام/ مثل یک فانوس توی روستا. (چکه آواز، تکه ای از مهتاب، کشاورز)

دلَم مثل یک ماهی است/ که افتاده بیرون از آب. (چکه آواز، تکه ای از مهتاب، کشاورز)

او (شهید) چون شقایق بود/ چون سوسن و سنبل/ چون میخک و لاله/ چون یک گلستان گل (چشمه نور، رحماندوست:ص۳۳)

در دل آسمان آبی رنگ/ تکه ابری سفید پیدا بود/ تکه ابری به شکل یک آهو آهوایی که میان صحرا بود. (آب مثل سلام، ابراهیمی)

برای گفتن از کلاغ/ دلم میان باغهاست/ چقدر غصه‌های من/ به شکل این کلاغهاست. (آه پونه، کشاورز:ص۳۴)

آرزوی گرم ابریشم/ زد جوانه مثل یک دانه/ کم کمک گل کرد و زیبا شد/ تا که شد یک روز پروانه. (زمین ما، دل ما، شعبانی:ص۲۴)

در این گروه سنی هنوز تعداد اندکی از تشبیهاتی که از جهت شکل ظاهری آفریده شده‌اند، وجود دارد. اما حرکتی که به سوی فاصله گرفتن از این نوع تشبیه در از گروه سنی قبل آغاز شده بود، در این گروه سنی بخوبی پرورده شده است. بدون آن که وجه شبیهی ذکر شده باشد، غصه مثل کلاغ میشود و آرزو مثل دانه. و این خود زمینه‌ای است برای ساخت تصاویری که در گروه سنی بعد خواهیم دید. نکته دیگر اینکه طرفین تشبیه در این گروه سنی اکثرا جاندارند. حال آن که در گروه (الف) و (الف و ب) تصاویر بر اساس شباهت بین اشیاء خلق شده بود.

گروه سنی (د) و (د و ه)

چشمه‌های مثل جفتی شاپرک/ رو به سوی باغ گلها میپزند. (سبز پوش مهربان، ابراهیمی:ص۱۲)
هست فردا روز خون و روز جنگ/ میشود دل‌های دشمن مثل سنگ. (فصل خون مهتاب، ابراهیمی:ص۱۱)

دل من در وسط دره سبز/ مثل یک کفتر چاهی شده بود. (شیشه آواز، شعبان نژاد:ص۴۰)
پروانه‌ای میرفت در باد/ انگار شعری در هوا بود. (سبز پوش مهربان، ابراهیمی:ص۳۲)
زندگی مثل قصه شیرین بود/ لحظه‌ها شاد بود و پاینده. (خورشید اینجا، خورشید آنجا، ابراهیمی:ص۱۴)

دلم تنگ است مادر، مثل پاییز/ به چای مهربانی دعوتم کن. (رازهایی در باد، تهران، ابراهیمی:ص۲۸)

خون تو بر خاک خشک کربلاست/ بی تو دنیا مثل زندان بلاست. (فصل خون مهتاب، ابراهیمی:ص۲۹)

با مادر خود **مریم** / یک روز به صحرا رفت / از تپه سرسبزی / چون باد به بالا رفت (تکه ای از دریا، تهران، شعبانی: ص ۴۶)

مثالها بخوبی گویاست که شاعران مخاطب خود را در این گروه سنی به پرورش و تربیت ذهنی لازم جهت دریافت صورتهای خیال رسانده‌اند در این مثالها با وجود آنکه وجه شبه ذکر نشده است و دو سوی تشبیه گاه دو امر به ظاهر نامربوط است اما ساختمان شعر و جملات به نوعی پی‌ریزی شده‌اند که مخاطب میتواند بخوبی به کشف و درک لازم درپهنه خیال این نوع تشبیهات دست یابد. دل دشمن به سنگ، پروانه به شعر، دل به پاییز، دنیا به زندان بلا... تشبیه شده است و پل ارتباطی میان دو رکن اصلی تشبیه و همچنین میان شعر و ذهن مخاطب بخوبی برقرار است. بطور اجمالی میتوان گفت تشبیه مجمل یک گام بسوی ارتباط خلاق و هنری با جهان برمیدارد و کودک را به عنوان مخاطب خود آرام آرام با این نوع دریافت آشنا میکند. مسیر این حرکت همچنان که پیش از این گفتیم از تشبیه شکل ظاهری طرفین تشبیه آغاز شد و در گذر از هر گروه سنی دریافتهایی تازه وارد قلمرو تشبیه شد. به نحوی که در نهایت به درک لایه‌های پنهانتری از ماهیت مشبه و مشبه‌به از سوی کودک انجامید. این روند میتواند در تشبیه بلیغ به اوج خود برسد.

تشبیه بلیغ

تشبیهی که در آن نه وجه شبه ذکر شود و نه ادات تشبیه، تشبیه بلیغ نام دارد. (معانی و بیان، شمیس: ص ۶۹) خیال‌انگیزترین ساختار تشبیه در تشبیه بلیغ یافت میشود. زیرا ادعای همانندی میان مشبه و مشبه‌به به حد اعلای خود میرسد؛ با نگاهی به آثار این شاعران مورد بررسی این نکته آشکار میشود که در تمامی گروههای سنی، تشبیه بلیغ وجود دارد. اما به لحاظ بسامد آن میان گروهها تفاوت وجود دارد. هر چه به سوی گروه (ج و د) میرویم، تعداد تشبیهات بلیغ بیشتر میشود؛ علاوه بر تفاوت بسامدی در ساختار تشبیه بلیغ نیز تفاوتهایی دیده میشود که به تفکیک گروهها و با ذکر مثال به توضیح آن میپردازیم.

گروه سنی (الف) و (الف و ب)

دو لپ داره **تربچه** / با یه دهان **غنچه** (ترانه های نوازش، رحماندوست)

میگه (خروس) که خوش به حال **من** / **رنگین کمونه بال** **من** (کلاغه کجاست؟ روی درخت!، شعبان نژاد)

طفلکی توی آسمون / روی **پل رنگین کمون** / جا مونده بود (فرشته ای از آسمون، کشاورز)

زد (گل) روی انگشتم/ با سوزن خارش. (از برگ گل بهتر، کشاورز)

سنگ سنگ کوه/ این کوه قد بلند منم/ شبیه کله قند منم/ روی سرم بین چیه/ کلاه نرم برفیه. (ارنگ ارنگ بگو چه رنگ، شعبان نژاد: ص ۲۱)

همچنان که پیش از این گفتیم، شاعران مورد بحث وقتی از تشبیه مفصل فاصله میگیرند، برای آنکه پل ارتباطی ذهن کودک از تصاویر شعرشان گسسته نشود، نخستین گام را شکل ظاهری مشابه و مشابهه قرار داده‌اند. از آنجا که تشبیه بلیغ به نوعی تکامل یافته تشبیه مجمل به حساب میاید، در آغاز راه صورت مادی اشیاء و پدیده‌ها برای ساخت تشبیه به کار رفته است. اما گاهی نیز برای آنکه تشبیه بلیغی بخوبی در ذهن کودک جای گیرد، علاوه بر تأکید به شکل ظاهری، گاهی از یک یا چند تشبیه مفصل یا مجمل به عنوان زمینه ساز و مقدمه برای تشبیه بلیغ استفاده شده است. این روند در گروههای بالاتر با بسامد و پیچیدگی بیشتری ارائه شده است که در پیوند با یکدیگر شبکه‌ای از تشبیهات را تشکیل میدهند که به فهم یکدیگر یاری میرسانند.

گروه سنی (ب) و (ب و ج)

آسمان مثل دریا/ آبی و با شکوه است/ موج آن تند باد است/ ساحلش رشته کوه است/ قایقش ابر پاره/ ماهیش چیست؟ ماه است/ مرغ دریایی آن یک کلاغ سیاه است. (پولک ماه، شعبانی)

بر روی کرسی سیب و گلابی/ ما جمع بودیم بر گرد بی‌بی/ مسعود و محمود داوود و مولود/ ما حلقه بودیم بی‌بی نگین بود. (سگی بود، جنگلی بود، رحماندوست: ص ۳)

خانه ز خنده‌های تو/ باغ ترانه میشود/ چهره شاد و روشنت/ چراغ خانه میشود. (خورشید اینجا، خورشید آنجا، ابراهیمی: ص ۵)

آن خال ماهی شد/ یک ماهی زیبا/ خطهای انگشتم/ شد موج یک دریا. (سیب جان سلام، کشاورز: ص ۱۶)

رنگین کمان را دوست دارم/ چون خنده زیبای مادر/ رنگین کمان هفت رنگ است. (پولک ماه، شعبانی)

در دو مثال اول شاهد آن هستیم که تشبیهات، چه از نوع مفصل و چه از نوع بلیغ شبکه و زنجیره‌ای ساخته‌اند که در کنار یکدیگر به فهم هم کمک میکنند. در مثال اول شش تشبیه پشت سر هم و زنجیره‌وار دیده میشود که هر کدام از این تشبیهات با تکیه بر تشبیهات دیگر این زنجیره و در قیاس با آنها معنا پیدا میکند و درک آن آسانتر میشود. این

نوع از تشبیهات مثل دانه‌های زنجیر دست در دست هم می‌دهند و تصویری بزرگ با مختصاتی زیبا ارائه می‌دهند به شکلی که اگر هر کدام از این تشبیهات حذف شوند به کلیت و چشم‌نوازی آن آسیب می‌رسد. همانگونه که در مثال نخست می‌بینید تصویری که از آسمان و شباهت آن به دریا ارائه شده است، در قالب یک تشبیه مفصل است که وجه شبه آن آبی و با شکوه بودن است. مخاطب کودک با تکیه بر تشبیه آسمان به دریا و درک این تصویر کلی، با در کنار هم نهادن و کمک عناصر و تصاویری فرعی و جزئی‌تر می‌تواند تندباد و رشته‌کوه و ابر پاره را در قالب تشبیهاتی بلیغ موج و ساحل و قایق ببیند و ماه و کلاغ را ماهی و مرغ دریایی. و با چرخشی هنرمندانه در تصویری باور کردنی و زیبا باز آسمان را دریا ببیند. در مثال بعد دو تشبیه بلیغ در کنار هم قرار گرفته‌اند که حلقه زدن کودکان بر گرد بی‌بی تصویر حلقه و نگین را که به نوعی برای کودک تازه و دیرپاب است، قابل درک میکند. در مثالهای دیگر مقید بودن مشبه و مشبه‌به این کار کرد را بر عهده دارد. قید هر کدام از ارکان اصلی تشبیه، بخشی از معنا را آشکار کرده است. که نتیجتاً کودک را پله پله به درک خیال موجود در شعر راهنمایی کرده است. البته هنوز در این گروه سنی تشبیهاتی نیز وجود دارند که همچون گروه‌های قبل بر اساس شکل ظاهری بنا شده‌اند.

گروه سنی (ج) و (ج و د)

اگر من شدم مورچه / تو گندم تو دانه شدی / اگر یک کبوتر شدم / تو هم بام و لانه شدی. (میوه هایشان سلام، سایه هایشان نسیم، کشاورز: ص ۱۵)

نماز اشتیاق گلی است / برای جوانه زدن / ... / نماز اتفاق بهار میان تن آدم است. (میوه هایشان سلام، سایه هایشان نسیم، کشاورز: ص ۳۰)

عاقبت مثل همیشه / خسته و دلتنگ خوابید / در غبار شهر گم شد / لنگ لنگان اسب خورشید. (بوی گردو های کال، کشاورز)

خدا کند همیشه / کنار ما بمانی / کتاب زندگی را / برای ما بخوانی. (زمین ما، دل ما، شعبانی: ص ۳۰)

آهوی نگاهش / در پیرهن دشت نظر کرد / طاووس خیالش / در قطره‌ای از اشک سفر کرد. (پروانه و گل سر، شعبانی: ص ۲۶)

دانش‌آموزان که در آن روز / یکصدا فریاد سر دادند / از قفس مرغ‌هایی را / بار دیگر بال و پر دادند. (ساز شاخه‌ها، شعبانی: ص ۱۵)

ما همه چون درختیم و برگیم/ زندگیمان بهاری سلامت/ فصل پاییز مردن ماست/ تا بیاید بهار قیامت. (چشمه نور، رحماندوست: ص ۵۰)

در این گروه سنی نیز تشبیهات شبکه وارد و مقید پرکاربردند که در مثال اول و دوم بخوبی مشهود است. نکته دیگری که شایان ذکر است این است که بسامد تشبیهات بلیغ اضافی در این گروه سنی رو به افزایش است. با توجه به این نکته میتوان گفت تربیت ذهنی کودک در این مرحله به حدی رسیده است که وجه شبه را بدون مقید بودن ارکان اصلی تشبیه، میتواند کشف کند. به همین خاطر تشبیه بلیغ اضافی در این گروه رو به رشد است. در بعضی تشبیهات مشبه یا مشبه‌به از مفاهیمی هستند که بنوعی میتوانند زمینه را برای ورود به جهان نماد و سمنبل آماده کنند. در مثالهای بالا پرواز دادن مرغ‌هایی و یا ارتباط بین پاییز و مرگ بخوبی گواه این سخن است. «رهای» همیشه با مفهوم «پرواز پرنده» و «مرگ» نیز با مفهوم «پاییز» ارتباطی نمادین دارد.

گروه سنی (د) و (د و ه)

زمستان است و تهران/ نشسته سرد و ساکت/ بی‌هیاهو/ دلش چون دفتر مشق/ و مشقش برف و پارو. (شاعر و شب بو، شعبانی)

باز قلبم باغی از اندوه شد/ جنگل غمهای من انبوه شد. (فصل خون مهتاب، ابراهیمی: ص ۲۵)

ذو الجناح اشک در من راه رفت/ یک زمین غم از دلم تا ماه رفت. (همان)

آواز او (توکا) تا دورتر/ تا دورترها رفت/ آواز او پیچید/ در کوچه باغ شعر. (شاعر و شب بو، شعبانی)

باز شعر من خیال انگیز شد/ باز در من آتش غم تیز شد (فصل خون مهتاب، ابراهیمی: ص ۲۳)

دلخوری/ سکوت کرده‌ای / جغد غصه در دل تو آشیانه کرده است. (کاش حرفی بزنی،

رحماندوست: ص ۱۲)

پرنده گفت: عشق/ درخت گفت: پل/ پرنده بر پل معلقی که روی رودخانه بود خیره

شد. (پرنده گفت شاعر، شعبان نژاد: ص ۱۸)

آنچه تاکنون به تدریج و آرام آرام در ذهن مخاطب شعر این شاعران در هر گروه سنی شکل گرفته بود، در این گروه حالت مرور و تثبیت یافته است. یعنی هر کدام از شیوه‌های ارائه تشبیه بلیغ که تاکنون برشمردیم در این گروه سنی دیده میشود. آنچه قدری بیش از دیگر موارد قابل تأمل است، تشبیهاتی است که یکی از دو رکن اصلی تشبیه نماد رکن دیگر نیز هست تشبیهاتی نظیر تشبیه عشق به پل، غصه به جغد و غم به آتش. این گونه تشبیهات نسبت به گروه سنی پیشین بیشتر بکار رفته اند.

نتیجه

در این مقاله سیر تشبیه در گروه‌های سنی مختلف پیگیری شد. در بررسی آثار شاعران مورد نظر دریافتیم که شیوه‌ها و شگردهای ارائه شده به فراخور گروه‌های سنی و نوع تشبیه تفاوت دارد در این راستا تشبیه را از دیدگاه مفصل، مجمل، بلیغ و حسی و عقلی بودن طرفین تشبیه بررسی کردیم. تشبیه مفصل به خاطر دارا بودن وجه شبهه می‌تواند برای آغاز راه کارگشا باشد زیرا وجه شبهه ادعای همانندی میان دو سوی تشبیه را توضیح می‌دهد از این نوع تشبیه در تمام گروه‌های سنی استفاده شده است اما تفاوت وجه شبهه در اشعاری که برای گروه‌های آغازین سروده شده است با دیگر گروه‌ها در این است که وجه شبهه گروه‌های نخستین از لحاظ معنایی ساده و یک وجهی است و در گروه‌های سنی بالاتر وجه شبهه چند لایه و ذهنیتر است. بطور کلی می‌توان گفت تشبیه مفصل برای تربیت ذهنی و ایجاد رابطه با ذهن مخاطب تازه کار شعر کارکرد مطلوبی دارد.

تشبیه مجمل تشبیه‌ای است که وجه شبه آن محذوف است. حذف وجه شبه تلاش و تکاپوی ذهنی را به دنبال دارد. این نوع تشبیه به پرورش تخیل و خلاقیت کودک کمک میکند گام اول در تشبیهات مجمل در گروه‌های نخستین از طریق ایجاد رابطه میان شکل ظاهری دو سوی تشبیه می‌باشد. هر چه از گروه سنی (الف و ب) به سوی گروه‌های دیگر پیش می‌رویم، بسامد تشبیه‌هایی که بر اساس شکل ظاهری ساخته شده‌اند کمتر میشود و بیشتر تشبیهات مجمل گروه‌های سنی بالاتر به مفاهیم ذهنی و غیر شکلی اختصاص دارد در گروه‌های سنی پایین بیشتر حس بینایی برای ایجاد تشبیه مجمل کاربرد دارد اما رفته رفته مسیر گذار کودک برای بازشناسی یافته‌های ذهنی در اشعار این شاعران هموار شده است.

تشبیه بلیغ نیز سهم نسبتاً فراوانی از تشبیه‌ها را به خود اختصاص داده است. در اینگونه تشبیه نیز در گروه‌های سنی نخستین شکل ظاهری در ایجاد تشبیه کاربرد دارد. از آنجا که اینگونه تشبیه تکامل یافته تشبیه مجمل است و تنها دو رکن اصلی را در خود دارد به رشد تخیل و کنجکاوای کودک کمک فراوانی میکند. می‌توان گفت تشبیه بلیغ نیازمند مخاطبان حرفه‌ای تری است و شگردهایی که از سوی شاعران برای تفهیم این نوع تشبیه به کار گرفته شده است، در گذار از هر گروه سنی تفاوت دارد.

یکی از شگردهای شاعرانه در خلق تصاویر استفاده از زنجیره و شبکه‌ای از تشبیهات مفصل یا مجمل قبل از یک تشبیه بلیغ است. معمولاً شاعران مورد بحث برای تفهیم یک تشبیه بلیغ از یک یا چند تشبیه دیگر بصورت زنجیره‌وار پیش از تشبیه بلیغ استفاده کرده و در نهایت با آوردن تشبیه بلیغ این زنجیره را کامل کرده‌اند. این تشبیهات زنجیره‌وار و مقدماتی

زمینه را برای درک آسانتر و بهتر تشبیه بلیغ توسط مخاطب کودک را فراهم ساخته‌اند. این شگرد در گروه‌های سنی بعد از گروه سنی (ب) پرکاربرد است. شگرد دیگر این شاعران استفاده از مقید بودن یکی از دو رکن تشبیه است. در واقع این شاعران وقتی صفت یا عبارتی برای یکی از طرفین تشبیه آورده‌اند، راه را برای دریافت تصویر ذهنی خود از سوی کودک هموار کرده‌اند. اضافه تشبیهی نیز بیشتر در دو گروه سنی بالا به کار رفته که منتهای ایجاز و تشبیه است. روند کلی بر این امر استوار است که انتظار فهم دریافت تشبیهات فشرده در گروه‌های سنی پایین کمتر است. و به کمک تشبیهات مکمل و قیده‌های طرفین تشبیه صورت میگیرد و در گروه‌های سنی بالاتر تنها دو رکن اصلی در کنار هم بصورت اضافی استفاده میشوند. کوتاه سخن این که در شعر این شاعران تشبیه بعنوان یکی از مهمترین ابزار تصویرسازی در هر گروه سنی با ادراک و گنجینه لغوی مخاطبان با روشها و شیوه‌های مناسب ارائه شده است.

منابع

۱. آب مثل سلام. ابراهیمی. جعفر (۱۳۷۲). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲. آخرین پرده آزاد. شعبانی. اسدالله (۱۳۷۶). چ. ۲. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۳. آه پونه. کشاورز. ناصر. (۱۳۷۶). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۴. «ادبیات کودک چیست». محمدی. محمد. (۱۳۷۸). مجله کتاب کودک و نوجوان. ص ۱۱-۱۶
۵. ارنگ ارنگ بگو چه رنگ. شعبان نژاد. افسانه. (۱۳۸۶). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۶. از برگ گل بهتر. کشاورز. ناصر. (۱۳۷۶). تهران. انتشارات سروش.
۷. «اهمیت واژگان پایه در شعر کودک». محمدی رفیع. شایا. (۱۳۸۵)، کتاب ماه کودک و نوجوان. صص ۱۷۵-۱۸۵.
۸. بوی گردو های کال. کشاورز. ناصر. (۱۳۷۶). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۹. بوی گنجشک. ابراهیمی. جعفر (۱۳۷۴). چ. ۲. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

۱۰. پرنده گفت شاعرم. شعبان نژاد. افسانه. (۱۳۸۶). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۱. پروانه و گل سر. شعبانی. اسدالله (۱۳۷۸). چ. ۲. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۲. پولک ماه. شعبانی. اسدالله (۱۳۷۵). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۳. ترانه های نوازش. رحماندوست. مصطفی. (۱۳۸۵). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۴. تکه از دریا. شعبانی، اسد الله (۱۳۸۶)، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۵. چشمه نور. رحماندوست. مصطفی. (۱۳۷۶). چ. ۴. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۶. چیستم من؟. ابراهیمی. جعفر (۱۳۷۸). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۷. چتری از گلبرگها. شعبان نژاد. افسانه. (۱۳۷۷). چ. ۲. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۸. چکه‌ای آواز، تکه‌ای از مهتاب، کشاورز، ناصر، (۱۳۷۶)، چ دوم، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۱۹. خورشید اینجا. خورشید آنجا. ابراهیمی. جعفر (۱۳۷۶). چ. ۲. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۰. رازهایی در باد. ابراهیمی. جعفر (۱۳۸۶). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۱. «زیان و تصویر آفرینی در شعر کودک و نوجوان» شریفی نسب. مریم. (۱۳۸۱)، پژوهش نامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره ۳۰۰. پاییز صص ۹۰-۷۷.
۲۲. زمین ما. دل ما. شعبانی. اسد الله (۱۳۸۴). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۳. ساز شاخه ها. شعبانی. اسدالله (۱۳۷۴). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۴. سبز پوش مهربان. ابراهیمی. جعفر (۱۳۸۲). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۵. سگی بود، جنگلی بود. رحماندوست. مصطفی. (۱۳۸۹). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

۲۶. سیب جان سلام. کشاورز. ناصر. (۱۳۷۸). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۷. شاعر و شب بو. شعبانی. اسدالله (۱۳۷۴). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۸. شیشه آواز. شعبان نژاد. افسانه. (۱۳۸۲). چ. ۲. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۲۹. «صور خیال در شعر رحمان دوست» ارمغان. علی. (۱۳۸۵)، پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان شماره ۴۵-۴۶ تابستان و پاییز. صص ۲۳۷-۲۲۲.
۳۰. فرشته ای از آسمون. کشاورز. ناصر. (۱۳۸۰). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۳۱. فصل خون مهتاب. ابراهیمی. جعفر (۱۳۷۸). چ. ۲. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۳۲. کاش حرفی بزنی. رحماندوست. مصطفی. (۱۳۸۴). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۳۳. کلاغه کجاست؟ روی درخت! شعبان نژاد. افسانه. (۱۳۸۹). چ. ۴. تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۳۴. ماه نو نگاه نو. شعبانی. اسد الله (۱۳۸۵). تهران. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
۳۵. معانی و بیان. شمیسا. سیروس. (۱۳۷۹). تهران. انتشارات فردوس.
۳۶. «مقدمه‌ای بر ادبیات کودک و نوجوان» سلیمانی. فرامرزی. (۱۳۷۰)، مجله کلک. شماره ۱۳، فروردین - صص ۴۴-۴۵.
۳۷. میوه هایشان سلام. سایه هایشان نسیم. کشاورز. ناصر. (۱۳۷۷). انتشارات قدیانی.
۳۸. وقتی سایه ها سنگ میشوند. ابراهیمی. جعفر. (۱۳۸۱). تهران. انتشارات سوره مهر.